

de Kıbrıs'a turneye gelmiş, 1977'de vefat eden Nâzım Ali İleri 1929-1935 yılları arasında *Gülizar*, *Zehirli Çiçek*, *Kadın Zengin Olursa*, *Metres Belâsı* gibi operetler kaleme almıştır. İsmail Hikmet Ertaylan'ın 1933-1934 yıllarında Lefkoşe Türk Lisesi müdürü iken *Efenin Düşünü* ile *Korsanın Gözdesi* adlı iki operet yazdığı bilinmektedir. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Birlik Ocağı'nda (Kardeş Ocağı) başta Nâmik Kemal'den olmak üzere çeşitli oyunlar oynanmıştır. Avukat Ahmet Sait Hoca Efendi'nin 1930'da *Elif Hanım Opereti*'ni yazmasından sonra 1940'larda Hikmet Afif Mapolar'ın *Duman* (1935), *Meşale* (1942), *Mucize* (1943) ve *Altın Şehir* (1945) adlı eserleri görülür. 1959'da Özker Yaşın'ın *Bayraktar Destanı* defalarca sahnelenmiştir. 1963 Kanlı Noel'i ve 1964'te Rumlar'a karşı Erenköy savunmasıyla hareketlenen millî temalı eserler halka direnme gücü vermiştir. 1973 ve 1974'te Kıbrıs Türk Ulusal Sahne Oyunları adı altında iki tiyatro kitabı çıkar. Numan Ali Levent'in *Kıbrıs'ta Türklüğün İçin Direnenler* (1966), Kutlu Adalı'nın *Köprü* (1969) ve Üner Ulutuğ'un *Kuzeyden Gelen Kartal* (1973) adlı eserleri millî oyunlar kapsamındadır. 1970'lerde Bayrak Radyosu'nda yerel Kıbrıs Türk ağzıyla skeçler başlatan Kemal Tunç'un da Kıbrıs Türk tiyatrosunun gelişimindeki katkılarından söz etmek gerekir. Günümüz Kıbrıs Türk tiyatrosuna yönetmen ve araştırmacı olarak Yaşar Ersoy'un emekleri geçmekte, oyun yazarı olarak da Bekir Kara, Ali Nesim, Özden Selenge, Hakan Yozcu gibi isimler dikkati çekmektedir.

Zamanımızda Kıbrıs Türk edebiyatına katkıda bulunanlar arasında Harid Fedai, Mahmut İslamoğlu, Bener Hakkı Hakeri, Oğuz Yorgancıoğlu, Mustafa Gökçeoğlu, Mehmet Ertuğ, Suna Atun, Gülgün Serdar, Ali Nesim, Erdoğan Saraçoğlu önde gelen isimlerdir. Bunların yanı sıra araştırma, bilimsel toplantı, eser yayımı ve ödüller yoluyla hizmet veren, Kıbrıs Türk kültürünün en eski dönemlerinden günümüze kadarki macerasını çalışmalarıyla takip eden iki önemli kurum bulunmaktadır. Bunlardan biri başkanlığını ve kuruculuğunu İsmail Bozkurt'un yaptığı Kıbrıs-Balkanlar-Avrasya Türk Edebiyatları Vakfı (KIBATEK), diğeri kuruculuğunu ve baş-

kanlığını Suna Atun'un yürüttüğü Suna ve Ata Atun Magosa Tarihini Araştırma ve Yazın Vakfı'dır (SAMTAY).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahmut İslamoğlu, *Kıbrıs Türk Folkloru*, Lefkoşe 1969; a.mlf., *Kıbrıs Çocuk Oyunları*, Lefkoşe 1979; Oğuz M. Yorgancıoğlu, *Kıbrıs Türk Folkloru*, Mağusa 1980; a.mlf., *Kıbrıs Türk Çocuk Oyunları*, Lefkoşe 1997; Ali Nesim, *Kıbrıs Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Lefkoşe 1986; a.mlf., *Batmayan Eğitim Güneşlerimiz*, Lefkoşe 1987; Erdoğan Saraçoğlu, *Kıbrıs Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru: Bildiriler*, Lefkoşe 1986; a.mlf., *Kıbrıs Ağzı*, Lefkoşe 2009; Gülgün Serdar, *1571'den 1964'e Kıbrıs Türk Edebiyatında Gazavatnâme, Destan, Efsane, Kahramanlık Şiiri*, [baskı yeri yok] 1989; a.mlf., *Şairlerimiz, Şiirlerimiz, Geçmişten Günümüze Kıbrıs Türk Şiiri*, Lefkoşe 2000; Mustafa Gökçeoğlu, *Aynalı'nın Okuduğu Şiirler*, Lefkoşe 1993; a.mlf., *Kıbrıs Halk Fıkraları*, Lefkoşe 1996; a.mlf., *Hikâyelerimiz Tekermelerimiz*, Lefkoşe 1999; a.mlf., *Toplu Masallar*, Lefkoşe 2005, I-II; a.mlf., *Kıbrıs Türk Ağzı Sözlüğü*, İstanbul 2008; Bekir Azgın – Harid Fedai, *Kaytazâde Nâzım Efendi, Ruh-ı Mecruh -Şiirler*, Lefkoşe 1993; Harid Fedai, "Kıbrıs Türk Edebiyatı", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Batı Trakya ve Kıbrıs Türk Edebiyatı*, Ankara 1997, IX, 215-464; a.mlf., "Kıbrıs'ta Namık Kemal Kültü", *Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri*, Gazi Mağusa 1998, s. 89-102; a.mlf., "Çağdaş Kıbrıs Türk Edebiyatı", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XIX, 994-1007; Yaşar Ersoy, *Toplumsal ve Siyasal Olaylarla İç İçte Kıbrıs Türk Tiyatro Hareketi*, Lefkoşe 1998; *Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında Destanlar ve Ağıtlar Üzerine Bilgiler, Belgeler, Araştırmalar* (haz. Bülent Feyzioğlu – Suna Atun), Gazi Mağusa 2001-2003, I-III; Ahmet An, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler I*, Ankara 2002; a.e. II, Lefkoşe 2005; *Kıbrıs Türk Edebiyatında Öykünün 107 Yıllık Kronolojik, Antolojik, Tarihsel Süreci* (haz. Suna Atun – Bülent Feyzioğlu), Lefkoşe 2004-2008; *Kıbrıs Türk Hiciv Şiiri Antolojisi* (der. Suna Atun – Ata Atun), Gazi Mağusa 2005; Mehmet Ertuğ, *Anılar ve Alıntılarla Geleneksel Kıbrıs Türk Seyirlik Oyunları*, Lefkoşe 2007; *Suya Düşen Sancak* (ed. Nihat Öztoprak – Bayram Ali Kaya), İstanbul 2008; Suna Atun, *Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine Belgeler-Bildiriler*, Gazi Mağusa 2008; Fikret Demirağ, *Günümüz Kıbrıslı Türk Şiirinden 20 Şair*, İstanbul 2008.

OĞUZ KARAKARTAL

HARİD FEDAI – ABDULLAH AKTAŞ

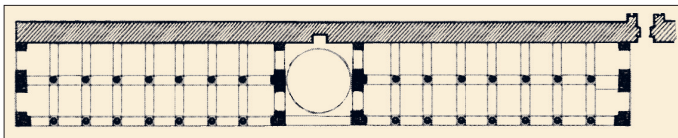
4. Sanat.

Hat (bk. HAT; OSMANLILAR [Sanat]; TÜRKİYE [Sanat]).

Mûsiki (bk. MÛSİKİ; OSMANLILAR [Sanat]; TÜRKİYE [Sanat]).

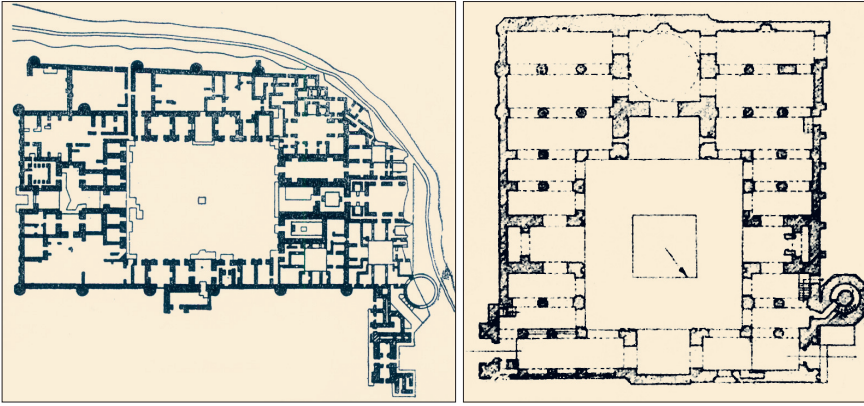
Mimari. Türkler'in İslâmiyet'ten önceki sanatları Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar olmak üzere üç bölümde incelenmektedir. Hun devrinden kurgan adı verilen mezar yapıları, Göktürkler devrinden Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk anıt külliyesi, Uygurlar devrinden özellikle Hoço şehrindeki yapı kalıntıları başta olmak üzere Sorçuk ve Bezeklik önemli verilerinin elde edildiği yerlerdir. İslâmiyet'i kabul eden ilk Türk devleti Karahanlılar'da cami mimarisi merkezî planda kubbeli şekilde ele alınmıştır. Minareler silindirik formda aşağıdan yukarıya doğru daralıp yükselir ve kuşaklar halinde süslemelerle kitâbe kuşağına sahiptir. Tirmiz'de Çar Kurgan (1108-1109) adıyla tanınan minare yivli gövdeli biçimde düzenlenmiştir. Mezar anıtları kare planlı olup üzerleri kubbe ile örtülmüş ve çoğunlukla ön cepeleri vurgulanarak ele alınmıştır. Ribât denilen kervansaraylarda genellikle köşeleri kuleli, kare planlı eyvanlı avlulu şemalar ön planda tutulmuştur. Bunlardan Akçakale Kervansarayı (XI. yüzyıl sonu) iki avlulu düzeniyle, Ribât-ı Melik (1078-1079) âbidevi ölçüsü ve anıtsal cephesinin yanı sıra ikinci bölümde merkezî planlı büyük kubbeli planıyla önemlidir. Semerkant'ta Şâh-ı Zinde türbeler mahallesinde kazılarla ortaya çıkarılan ve Karahanlılar'a ait olduğu kabul edilen bir medrese dört eyvanlı avlulu düzendedir. Tirmiz Sarayı da eyvanlı avlulu plan tipinin bölgenin ev mimarisinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Gazneliler devrinden olup günümüze ulaşmayan Gazne'deki Arûs-i Felek Camii kaynakların bildirdiğine göre ahşap direkli ve süslemeliydi. Leşker-i Bâzâr'da sara-ya bitişik durumdaki ulucaminin (XI. yüzyıl başları) mihraba paralel iki nefli olduğu ve bu iki nefin mihrap önünde bir kubbeyle kesintiye uğradığı kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Büyük tahribe uğrayan Gazne şehrinde zamanımıza intikal eden iki minarede altta yıldız biçimli, iri sivri yivli gövdelerin üst kısmının silindirik biçimde devam ettiği eski fotoğraflarda görülmektedir. Sengbest'te kare planlı ve kubbeli Arslan Câzib Türbesi'nin (1028) yanındaki minarenin varlığı bilinen medrese ve ribât ile bir külliye meydana getirdiği, silindirik minarenin çifte minareli bir taçkapıyı şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Leşker-i Bâzâr Sarayı (XI. yüzyıl başı) su manzaralı, çeşitli bölümlerden meydana gelen eyvanlı avlulu şemalara sahip yapılar topluluğudur. Gazne'de kazılarla ortaya çıkarılan III. Mesud Sarayı da (1112) ey-

Leşker-i
Bâzâr
Ulucamii'nin
planı

TÜRK

Leşker-i Bâzâr Sarayı ile Zevvâre Cuma Camii'nin planları

vanlı avlulu düzenedir. Tirmiz'deki Karahanlı devri sarayı Gazneli döneminde yeniden düzenlenip kullanılmıştır. Günümüze ulaşan tek kervansaray olan Ribât-ı Mâhî (1019-1020) dört eyvanlı avlulu düzenedir ve eyvanların arkada kare planlı odalarla birleşmesi önemlidir.

Anadolu dışında Büyük Selçuklular devrinde camiler mihrap önünde kubbeli mekânların ele alınmasıyla devam etmiş, özellikle 1135'te Zevvâre Cuma Camii'nde uygulanan dört eyvanlı avlulu düzenleme kısa süre içinde vazgeçilmez şema olmuştur. İsfahan Cuma Camii'nde Melikşah'ın mihrap önü kubbeli mekânında (1080) görülen üç yönde üçlü açıklıklı düzenleme daha sonra Diyarbekir Silvan Ulucamii'nde (552/1157) ve Kahire'de Baybars Camii'nde (1267-1269) görülmektedir. Bu devirde ele alınan minareler silindirik formlarıyla Karahanlılar'da başlayan gelişimi sürdürmüştür. Büyük Selçuklu döneminde "Nizâmiye" adıyla tanınan çok sayıda medresenin yapıldığı bilinmekle beraber bunlar günümüze ulaşmamıştır. Harcird (480/1087) ve Rey medreselerinin kalıntılarından yapıların dört eyvanlı avlulu düzende olduğu anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu devri kervansarayları tuğla malzemeleri köşe ve duvar yüzeylerindeki kuleleri, dört eyvanlı avlulu şemaları, dışa taşkın taçkapıları ile Karahanlı ve Gazneli kervansaraylarıyla başlayan gelişmeyi devam ettirmekte olup ribât adıyla tanınmaktadır. Bölgenin coğrafi özellikleri ve siyasî yapısından bu yapıların birer konaklama merkezi işlevi görmekle birlikte kale görevlerini de üstlendikleri anlaşılmaktadır. Ribât-ı Enûşîrvân'da (1029-1049) yer alan hamam bölümü bugüne kadar gelen erken bir örnek olma-

sı açısından ayrıca dikkat çekicidir. Merv'de Sultankale adı verilen önü hendekli kalenin duvarları yarım daire burçlarıyla takviye edilmiştir. Kale içinde farklı mekânlardan teşekkül eden dört eyvanlı avlulu Selçuklu sarayı (XI. yüzyıl) ve çeşitli yapıların (kışlalar, cuma camisi, yerleşim birimleri, havuz, Sultan Sencer'in türbesi) bulunduğu anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu mezar anıtları kümbet ve türbe şeklinde iki farklı tipte inşa edilmiştir. Altta bir mumyalık katı üzerinde silindirik veya çokgen gövdeli yapılar içten kubbe, dıştan külâhla örtülü olup kümbet, kare planlı kubbeli yapılar ise türbe diye adlandırılmaktadır. Kümbetler içinde mimarları bilinen Harekân I (1067) ve Harekân II (486/1093) mimarilerinin yanı sıra süslemeleleriyle dikkat çekici eserlerdir. Merv'deki Sultan Sencer Türbesi (1157) anıtsal mimarisi ve süslemesinin yanı sıra çift kubbeli olduğu anlaşılan üst örtüsüyle önemli bir yapıdır.

Büyük Selçuklular'ın sonlarına doğru kurulan atabegliklerde Selçuklu geleneklerinin yanı sıra bölge mimari geleneklerin ele alındığı bir gelişim söz konusu olmuştur. Suriye ve Irak bölgesinde cami mimarisinde bir yenilik görülmekle birlikte Zengîler devrine ait Musul Ulucamii Minaresi (XII. yüzyıl ortaları) tuğla malzemesi, silindirik gövdesi ve kuşaklar halindeki süslemesiyle Selçuklu geleneğini yansıtır. Bu dönemde yapılan medreselerde eyvanlı avlulu plan uygulanmış olup kible eyvanı enine gelişen mekân düzeniyle cami şeklinde tasarlanmıştır. Şam'da Nûriyye (Nûreddin Zengî) Medresesi'nde (1172) kapının sonunda yer alan Nûreddin Zengî'nin türbesi kare planı ve mukarnas dolgulu üst ör-

tüsüyle dikkati çekmektedir; yapı medreselerin bir külliye düzeninde ele alındığına örnek gösterilebilir. Bu durum daha sonra Memlûk külliyelerine temel teşkil edecektir. Busrâ'daki dört eyvanlı avlulu Gümüştegin Medresesi'nde (1136) avlu üzerinin kubbe ile örtülü olduğu bilinmektedir. Bu düzenleme kısa bir süre sonra Anadolu'da uygulanacaktır. Dört eyvanlı avlulu şemasıyla Şam'daki Nûreddin Zengî Bîmâristanı (549/1154) erken tarihli tıp eğitimi ve hastahanesiyle Kahire ve Anadolu'da ele alınacak benzer yapıların öncüsüdür.

Azerbaycan bölgesinde atabeglik zamanında inşa edilen eserler kuzeyde Bakü, güneyde Urmiye'yi içine alacak şekilde geniş bir sahada görülmektedir. Çok sayıda yapıların içinde özellikle Selçuklu geleneğinde mezar-anıtların ayrı bir yeri vardır. Merâğa'daki Kümbet-i Kırmızı (1147) kare planlıdır. Kesme taş mumyalığı tuğla gövdesi içten kubbe, dıştan piramidal külâhlı olduğu anlaşılan üst örtüsüyle aynı şehirde daha sonra İlhanlı devrinde ele alınacak Kümbet-i Gaffâriyye'ye öncülük etmiştir. Merâğa'daki Kümbet-i Müdevve (1167) silindirik planlı, Urmiye'deki Se Kümbet (1184) içten kare, dıştan silindirik planlıdır. Merâğa'da sekizgen planlı Kümbet-i Kebûd'un (593/1197) cephelerinde firûze çiniler kullanılmıştır. Hemedan'daki Kümbet-i Aleviyyân (XII. yüzyıl sonu) kare planlı olup köşe kuleli sivri kemerli cephesinde kabarik bitkisel kompozisyonlu alçı süslemeleriyle Anadolu'da taş üzerinde

Nahçıvan'da Mümine Hatun Kümbeti

Erzurum'da
Saltuklular
dönemine ait
Kale Mescidi

ele alınan süslemelerdeki devamlılığa ışık tutmaktadır. Nâhcıvan'da cepheleri zengin süslemeli sekizgen planlı Yûsuf b. Küseyr Kümbeti ile (557/1162) ongen planlı Mümine Hatun Kümbeti (582/1186) Acemî b. Ebû Bekir'in eserleridir. Bunlardan Mümine Hatun Kümbeti'nin yanı başında bir cuma camisiyle birlikte külliye programında ele alındığı, önündeki taçkapının çifte minareli olarak düzenlediği bilinmektedir.

Mısır'da Abbâsîler devrinde hüküm süren Tolunoğulları döneminde inşa edilen İbn Tolun Camii (879) revaklı avlusu mihraba paralel nefli ve mihrap önü kubbeli bir plana sahiptir. Yapıda eğri kesim tekniğinde süslemelerle minaredeki dıştan merdivenli düzenleme Sâmerrâ'daki yapılarla olan etkiler açısından önemlidir. Memlükler devri mimarisi bölge geleneklerinin ön planda tutulduğu eserlerden meydana gelmektedir. Yapılar Fâtîmî devri yapılarına göre daha âbidevî şekilde ele alınmıştır. Camiler revaklı avlulu düzende çok ayaklı tipte mihrap önü kubbelidir. Özellikle Baybars Camii (1267-1269) mihrap önünde üç yöne üçlü açıklıklı kubbeli şemasıyla dikkat çekicidir. Dört eyvanlı avlulu planları ile medreseler cami ve türbe bölümleriyle birer külliye halinde inşa edilmiştir. Sebilküttâb diye adlandırılan alt katı sebîl, üst katı mektep olan yapılar daha sonra Osmanlı devrinde de rastlanmaktadır. XV. yüzyılda özellikle halife türbelerinde dıştan zengin süslemeli miğfer biçiminde sivri kubbelere görülmektedir.

Anadolu'da inşa edilen ilk camiler Büyük Selçuklular devrine aittir. Dimaşk Emevîyye Camii planını kubbesiz olarak tekrarlayan Diyarbakır Ulucamii (1091) dışında Siirt (1128'den önce) ve Bitlis (1150'den önce) ulucamileri enine nefli ve mihrap önü kubbeli yapılarıdır. Artuklu ca-

mileri, önlerinde bir avluya sahip enine dikdörtgen şemada mihraba paralel neflerden oluşmaktadır. Bu neflerden bir, iki veya üçü mihrap önü kubbesiyle kesilmiştir. Silvan Ulucamii'nde (1157) dört neften üçü mihrap önü kubbesiyle kesilmiştir ve kubbe üç yönde üçlü açıklığa sahiptir. Mihraba paralel üç nefli olup ikisinin mihrap önü kubbesiyle kesilmesinden meydana gelen plana sahip Kızıltepe Ulucamii'nde (1204-1205) avlunun kuzeyinde köşelerde iki minarenin varlığı anlaşılmaktadır. Mardin Eminüddin Külliyesi, Anadolu'da erken tarihlî bir külliye ve bu açıdan önemlidir. Artuklu medreseleri Anadolu'da açık avlulu medreselerin erken tarihlî örneklerini teşkil etmektedir. Eyvanlı avlulu düzende tek veya çift katlı ele alınan yapıların bünyesinde türbelere de yer verilmiştir. Diyarbakır Kalesi Artuklu devri burçları ve kitâbeleriyle önemli bir yere sahiptir. Batman suyu üzerindeki Malabadi Köprüsü'nde (1247) görüldüğü gibi büyük açıklıkları ile köprü mimarisine yenilik getiren Artuklu köprüleri aynı zamanda yol güvenliğini sağlayan karakol görevini üstlenmiştir.

Dânişmendîler devrinde XII. yüzyıla ait Niksar ve Sivas ulucamileri mihraba dik düzenlenmiş nefli ve mihrap önü kubbeli yapılarıdır. Kayseri Ulucamii paralel nefli olup orta aksta dikeylik vurgusuna sahip büyükçe mihrap önü kubbeli bir yapıdır. Külliye programında ele alınan Kayseri Kölük Camii ve Medresesi (XII. yüzyıl ikinci yarısı) cami-medrese ilişkisi açısından önemlidir. Tokat Garipler Camii merkezî kubbeli ilginç tasarımı ile dikkat çekicidir. Dânişmendîli medreseleri, Anadolu'da avlusunun üzeri kubbe ile kapalı medreselerin erken tarihlî örneklerini oluşturmaktadır. Tokat (1151-1152) ve Niksar (1157-1158) Yağlıbasan medreseleri eyvanlı av-

lulu şemaya sahiptir ve avluların ortası kısmen açık kubbe ile örtülüdür. Dânişmendîli mezar anıtları içinde Niksar Melik Gazi Türbesi (1157) kesme taştan kare planlı, Pazarören Melikgazi köyündeki Melik Gazi Kümbeti ise tuğladan kare planlı, Niksar Kulak Kümbeti (XII. yüzyıl sonları) kesme taş kaplı sekizgen planlı yapılarıdır. Amasya-Çorum arasında Yeşilirmak üzerinde yer alan Çağlayan (Çalâkçalık) Köprüsü (XII. yüzyılın ilk yarısı) 70 m. uzunluğunda ve altı gözlüdür.

Saltuklular devri eserlerinden Erzurum Kale Mescidi (XII. yüzyıl) kesme taştan mihrap önü kubbeli bir yapıdır ve yanı başındaki tepsi minare ile inşa edilmiştir. Erzurum Ulucamii (1179) kesme taştan mihraba dik yedi nefli ve mihrap önü kubbelidir. Bu dönemden kalan üç kümbetten en ilgi çekici olanı iki renkli taştan inşa edilen Emîr Saltuk Kümbeti'dir. Mengüçlüler devrine ait Divriği Kale Camii (1180-1181) mihraba dik uzanan üç nefli bir yapıdır; orta nef beşik tonoz, yanlar ise dörder kubbe ile örtülmüştür. Kuzeybatıda merdivenle ulaşılan özel giriş hünkâr mahfillerinin erken örneğini oluşturur. Divriği Ulucamii ve Dârüşşifâsı (1228-1229) bünyesinde yer alan türbe ile birlikte bir külliye teşkil etmektedir. İtinalı taş işçiliği olan yapıda cami farklı tonozlara sahip mihraba dik beş neflidir ve mihrap önündeki dilimli kubbesi dıştan kırık piramidal külâhla örtülüdür. Şifahâne ise dört eyvanlı avlulu ve iki katlı bir yapı olup avlu üzeri kapalıdır. Divriği'de Hâcib Kamerüddin ve Sitti Melik kümbetleri (592/1196) kesme taştan sekizgen gövdeli ve piramidal külâhlidir. Kemah Melik Mengüçük Gazi Kümbeti (XIII. yüzyıl başları) tuğladan, içten silindirik, dıştan sekizgen planlı bir yapıdır. Mumyalık kısmında ortada bir pâ-yeden yelpaze biçiminde düzenlenmiş örtü sistemi Azerbaycan bölgesi mezar anıtları ile yakın benzerliklere işaret eder.

Anadolu Selçukluları devrine ait yapılar-dan Kayseri Huand Hatun Külliyesi (1238) cami, medrese, kümbet ve hamam; Konya Sâhib Ata Külliyesi (1258-1283) cami, türbe, hankah, çeşmeler ve hamam; Afyon Çay'da Ebû'l-Mücâhid Yûsuf Külliyesi (1278-1279) medrese, türbe, çeşme, han ve bugün mevcut olmayan hamamdan oluşmaktadır. Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Medresesi ile (1249-1250) Amasya Gökmedrese Camii (1266-1267) cami-medrese birleşimi yapılarıdır. Büyük Selçuklu devri camileriyle yakın benzerlik gösteren Malatya Ulucamii (621/1224), Artuklu camileri gibi enine düzenlenmiş Sinop Ulucamii (Alâ-

TÜRK

eddin Câmii; XIII. yüzyıl başı), mihrap önü kubbeli ve enine nefli iki bölüm halinde Konya Alâeddin Camii (1155-1220) ve mihrap önünde üç kubbeli Niğde Alâeddin Camii (620/1223) bu devrin önemli yapılarındandır. XIII. yüzyıl içinde Konya civarında görülen tek kubbeli mescidler önlerindeki hazırlık mekânları ile dikkat çeker. Aynı yüzyılda Konya Sâhib Ata, Afyon ve Sivrihisar ulucamileri, Ankara Arslanhane Camii ağaç direklidir. Anadolu Selçuklu camileri mihrap önü kubbeleri, enine ve dikine düzenlenen şemaları içinde küçültülmüş iç avluları ya da avlu fikrini verecek aydınlık fenerleri, itinalı taş işçiliğine sahip taçkapıları, ahşap malzemeleri ve dengeli çini mozaik süslemeleriyle düzenli bir gelişmeyi göstermektedir. Anadolu Selçuklu medreselerinde eyvanlı ve revaklı avlunun üzeri açık ve kubbe ile örtülü iki şema görülmektedir. Açık avlulu medreselerden bazıları çift yapılarıdır ve tıp medresesiyle şifahâne olarak inşa edilmiştir. Medreselerde konumu farklı bir birim türbe halinde ele alınmıştır. Ana eyvanın dersane mescid şeklinde düzenlenmesinin yanı sıra bazan kapalı bir birim, bazan da medreseye bitişik bir mekânın mescid olduğu görülmektedir. İtinalı taş işçiliğine sahip taçkapıları yanında ihtişamlı mozaik çinilere sahip medreseler de bulunmaktadır. 1271'de inşa edilen Sivas Gökmedrese ve Çifte Minareli Medrese ile Erzurum Hatuniye Medresesi (1285-1291) taçkapıları sırlı tuğla ve çini kaplamalı çifte minarelerle ayrıca dikkat çeker. Konya Sâhib Ata Camii önündeki taçkapının da ewelce çif-

Anadolu'da
en eski
Selçuklu
camii olan
Konya
Alâeddin
Camii

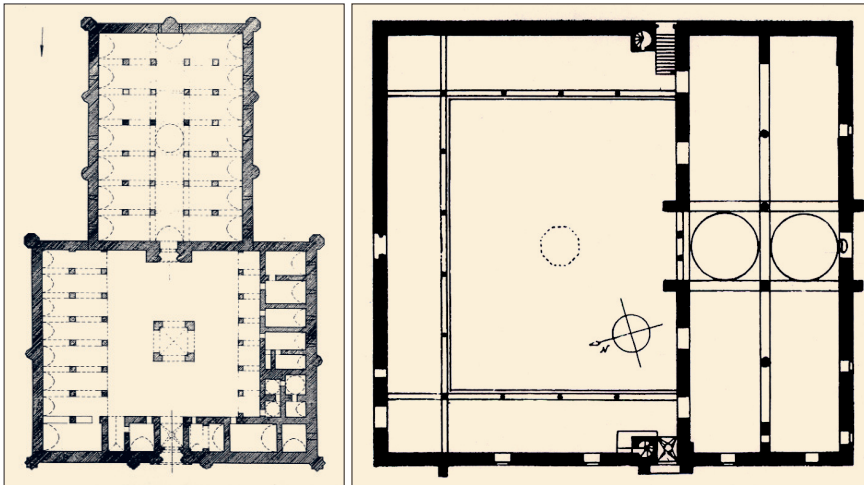

te minareli olduğu bilinmektedir. Han adıyla tanınan Anadolu Selçuklu kervansarayları aynı zamanda kervan yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla yapılmış kale görünümüne ve çok fonksiyonlu yapılarıdır. Sultan hanı diye tanınan yapılar önde geniş bir revaklı avlu, arkada üzeri kapalı bölümden meydana gelmekte, avlu ortasında köşk mescid yer almaktadır. Bu tipin dışında tamamı açık veya tamamı kapalı bölümlerden oluşan hanlar da bulunmaktadır. I. Alâeddin Keykubad zamanında inşa edilen Aksaray Sultan Hanı (626/1229) ve Kayseri Tuzhisarı Sultan Hanı bu tipin önemli yapılarındandır. Mezar anıtları kümbet ve türbeler şeklinde inşa edilmiştir. Cami, medrese, şifahânelere bağlı olanların dışında bağımsız inşa edilenler de vardır. Mezar anıtlarının bir kısmı genel gelişim içinde kalmakla birlikte bazıları değişik düzenleriyle dikkat çekicidir. Ahlat'-

ta Selçuklu devri mezarlığı itinalı bir taş işçiliğine sahiptir.

Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasıyla kurulan beyliklerde bir kısmı Selçuklu mimari geleneğini devam ettiren yapıların yanı sıra yeni denemelerle öne çıkan yapılar da inşa edilmiştir. Selçuklu geleneğini sürdüren Karamanoğulları devri eserlerinde Karaman Alâeddin Bey Kümbeti'nde (793/1391) yivli külâh, Niğde Akmedrese (1409-1410) cephesindeki ikiz kemer uygulaması, Akşehir Seyyid Mahmûd-ı Hayrânî Türbesi (1409) ve Konya Mevlânâ Türbesi'nde yivli kasnakta olduğu gibi farklı tasarımlar da bulunmaktadır. Osmanlılar'la olan ilişkilerinden sonra Karaman İbrâhim Bey İmareti'nin (1432) çinili mihrabında yer aldığı gibi mimari süslemede Osmanlı etkileri görülür. Aydınoğulları'nın eserlerinden Birgi Ulucamii (1312) mihraba dik beş nefli ve mihrap önü kubbeli bir yapı olup mozaik çinili mihrabıyla Selçuklu geleneğini sürdürür. Selçuk İsâ Bey Camii'nde (1375) mihraba paralel iki nefin mihrap önünde birer kubbe ile örtülü olması ve avlunun batı kapısındaki renkli taş geçmeli süslemesinde Şamlı mimarın etkisi görülmektedir. Ortası havuzlu revaklı avlusu ve hareketli cephe düzeni Osmanlı mimarisine örnek teşkil etmiştir. Biri yıkılmış olan tuğladan çifte minare, Beylikler devrinde Niğde Sungur Ağa Camii'nin (1335) ardından ikinci uygulama olarak ayrıca dikkat çekicidir. Saruhanoğulları döneminde medrese ve türbeyle birlikte bir külliye programında ele alınan Manisa Ulu-camii'nde (1366) geniş yer tutan mihrap önü kubbesi (10,80 m.) Osmanlı devrinde merkezî plana geçişin öncüsüdür; revaklı avlu da Osmanlı mimarisine ışık tutan bir deneme şeklinde görülmektedir. Menteşeoğulları döneminde Peçin Ahmed Gazi Medresesi'nde (1375-1376) 17 m. geniş-

Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Hanı'nın ve Selçuk İsâ Bey Camii'nin planları

Gevaş'ta
Halime
Hatun
Kümbeti

liğinindeki eyvan kubbesi önemli bir gelişmeye işaret etmekte, yapı taçkapsıyla da dikkat çekmektedir. Bir külliye programı içinde ele alınan Balat İlyas Bey Camii (1404) kare planlı tek kubbeli bir yapıdır ve öndeki geniş kemer içinde üç bölümlü giriş son cemaat yerini hatırlatan bir geçiş yeri olmasıyla ilginçtir. İki sıra pence-re düzeni ve geometrik şebekeleri İznik Yeşilcamii ile (1378-1392) karşılıklı etkilemin varlığına işaret eder. Germiyanogulları devrinde inşa edilen yapılar plan ve süslemeleri bakımından Osmanlı mimarisi özellikleri gösterir. İshak Fakih Külliyesi'nde cami kare planlı ve tek kubbeli olup önünde üç birimli son cemaat yeri vardır. Selçuklular'ın kubbeli medrese geleneğini devam ettiren Vâcidiye Medresesi'nin (1314) rasathâne olarak yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. II. Yâkub Bey İmareti'nde (728/1428) cami zâviyeli / tabhâneli düzeniyle Osmanlı mimarisi geleneğini yansıtmaktadır. Hamîdoğulları döneminde inşa edilen eserlerde Selçuklu geleneği devam etmiştir. Eğridir'deki Dündar Bey (Taş) Medresesi (1302) bu tipte bir yapıdır. Beyliğin Antalya kolu Tekeoğulları tarafından yaptırılan Antalya Yivli Minare Camii (1378) altı kubbeli bir yapı şeklinde ele alınmıştır. Candaroğulları devri eserleri plan bakımından Osmanlı mimarisi özelliklerini muhafaza eder. Kastamonu'da İbn Neccâr Camii (754/1353), kare planlı kubbeli yapısı ve son cemaat yeriyle İsmâil Bey Külliyesi (1454-1457) Osmanlı etkilerini açıkça belli eder.

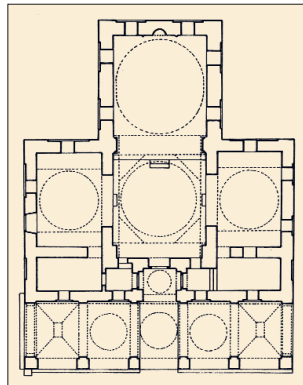
İlhanlı hâkimiyetinde Anadolu'daki yapılar Selçuklu mimarisi geleneğinde inşa edilmiştir. İlhanlı sonrasında kurulan Eretna Beyliği eserlerinden Kırşehir Âşık Paşa Türbesi (1332) asimetrik cephesi, hazırlık mekânı ve Kırgız çadırlarına benzeyen kubbesiyle dikkat çekicidir. Kayseri Köşk-medrese (1339) revaklı avlu ortasındaki se-

kizgen kümbetiyle hankah olarak ele alınmış bir yapıdır. Ramazanoğulları devrine ait eserlerden Adana Ulucamii ve Külliyesi'nde (1508-1541) Selçuklu ve Osmanlı mimarisiyle Zengî ve Memlûk mimarisi etkileri bir arada görülmektedir. Dulkadiroğulları dönemi eserlerinde Zengî ve Memlûk etkilerinin yanı sıra Elbistan Ulucamii'nde (921/1515) dört yarım kubbeli merkezî planlı şema önemli bir denemedir. Karakoyunlu devri eserlerinden yıkılmış olan Van Ulucamii'nin zengin süslemeli, itinalı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Tebriz'deki Gökmesicid (1465-1466) çini süslemelerinin yanı sıra merkezî plan denemesinin ele alındığı bir yapıdır. Gevaş Halime Hatun (1358) ve Ahlat Erzen Hatun (1396-1397) kümbetleri onikigen planlı olup benzer süslemelere sahiptir. Akkoyunlu devrinin önemli eserlerinden Diyarbakır Şeyh Safâ Camii (XV. yüzyıl ikinci yarısı) merkezî planda sekiz destekli kubbeye sahip bir yapıdır. Hasankeyf'teki Zeynel Bey Kümbeti ile (XV. yüzyıl ikinci yarısı) Ahlat Emîr

Bayındır Kümbeti (896/1491) değişik denemeler olarak görülmektedir.

Osmanlı döneminde altı yüzyılı aşan bir sürede inşa edilen eserlerde yeni mimari denemeler ön plana çıkmıştır. Osmanlı devri eserleri kendi tiplerinin gelişimi içinde önemli sayılan özellikler göstermektedir. Tek yapıların yanı sıra külliyeler şehircilik düzenlemelerine sahiptir. Erken devirden itibaren ele alınan külliyelerin ana yapısını camiler meydana getirir. XVI. yüzyılın sonlarından başlamak üzere XVII. yüzyıl içinde medrese merkezli küçük külliyeler de inşa edilmiştir. Şehirlerde yapılan külliyeler dışında menzil külliyelerinde han / kervansaray ve arastanın esas olduğu görülmektedir. 734 (1333-34) tarihli kitâbe-ye sahip İznik Hacı Özbek Camii ile başlayan tek kubbeli camiler her dönemde inşa edilmiştir. İstanbul Firuz Ağa (1491), Gebze Çoban Mustafa Paşa (1522-1523) camilerinde genişleyen tek kubbeli mekân Nuruosmaniye Camii'nde (1755) 25 metreyi aşan kubbe ile büyük boyutlara ulaşmıştır. Zâviyeli / tabhâneli camiler Bursa'da Orhan Gazi Camii ile (1339) erken devirde gelişmeye başlamış, Murad Hudâvendigâr Camii'nde (1385'ten önce) üst kata medrese eklenerek yeniden ele alınmış, Bursa Yeşilcamii (1314-1324) ve Yıldırım Camii ile (1390-1395) devam etmiştir. Bursa Murâdiye (1425-1426) ve Edirne Murâdiye (1426) camilerinden sonra İstanbul'da Mahmud Paşa (1463-1473) ve Aksaray Murad Paşa (1471-1477) camilerinde de bu şema uygulanmıştır. Çok kubbeli cami tipinin erken örneği Gelibolu Ulucamii'nde (788/1386) görülür. Bu plan şeması Bursa Ulucamii'nde (1399-1400) yirmi kubbe ile anıtsal ölçüye ulaşmış, Edirne Eski Camii'nde (1402-1414)

Zâviyeli yapılardan Bursa Orhan Gazi Camii'nin planı ile çok kubbeli camilerden Bursa Ulucamii'nin eski bir fotoğrafı

Şehzade
Camii'nin
merkezî
kubbesiyle
dört yanındaki
yarım
kubbeler

dokuz kubbeli olarak denenmiştir. İstanbul'da Atik Ali Paşa Camii'nde (XVI. yüzyıl başı) küçük ölçülerde, Piyâle Paşa Camii'nde ise (1573) farklı tasarımı ile altı-şar kubbeli ele alınmıştır. İznik Yeşilcami'nde (1378-1392) görülen tek kubbeli harimin kuzeye doğru üç birimle genişletilmesi daha erken dönemde yeni mekân arayışlarının başladığını gösterir. Edirnekapi (Mihrimah Sultan) Camii'nde (1566) merkezî kubbe iki yanda, Eyüp Zal Mahmud Paşa Camii'nde (1580) üç yanda genişletilmiştir.

Merkezî planda ele alınan Eski Fâtih Camii'nde (1463-1470) ana kubbe mihrap yönünde bir yarım kubbeli, ilk Eyüp Sultan (1458-1459) ve Şeyh Vefâ (1476) camilerinde yanlarda ikişer yarım kubbeli, Beyazıt (1501-1508), Süleymaniye (1550-1557) ve Kılıç Ali Paşa (1580-1581) camilerinde mihrap aksında ikişer yarım kubbeli olarak denenmiştir. Süleymaniye Camii'nde merkezî kubbe 27,40 m. çapındadır. Yarım kubbeli şema Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde (1540-1547) mihrap yönü hariç üç yarım kubbeli olarak, Manisa Murâdiye Camii'nde (1583-1586) üç yarım tonozla uygulanmıştır. Şehzade Mehmed Camii'nde (1544-1548) merkezî kubbe dört yönde dört yarım kubbeli olarak yapılmış, bu şema Sultan Ahmed Camii (1609-1617), Yenicami (1597-1603, 1661-1664) ve Yeni Fâtih Camii'nde (1767-1771) tekrar edilmiştir. Merkezî plana geçişin önemli eseri olan Edirne Üç Şerefeli Cami'de (1437-1447) kubbe altı destekli bir sisteme oturtulmuştur. XVI. yüzyıl içinde Mimar Sinan tarafından Topkapı Kara Ahmed Paşa (1555-1565), Beşiktaş Sinan Paşa (962/1555), Kadirga Sokullu Mehmed Paşa (1572), Üsküdar Atik Vâlide Sultan (991/1583) camilerinde kubbe altı destekli olarak ele alınmıştır. Sinan'dan sonra Cerrah Mehmed

Paşa (1593) ve Hekimoğlu Ali Paşa (1734) camileri bu tipin önemli örnekleridir. Merkezî planda sekiz destekli kubbeye sahip yapılar XVI. yüzyılda çokça denenmiştir. Silivrikapi Hadım İbrâhim Paşa (958/1551) ve Eminönü Rüstem Paşa (1555-1561) camilerinden sonra Sinan, Edirne Selimiye Camii'nde (1568-1574) bu şemayı anıtsal ölçüde (kubbe çapı 31,30 m.) uygulamıştır. Daha sonra Azapkapı Sokullu (1577-1578), Fâtih Mehmed Ağa (1585), Mesih Mehmed Paşa (994/1586), Nişancı Mehmed Paşa (1589), Üsküdar Yeni Vâlide (1122/1710), Lâleli (1764) ve Eyüp Sultan (1800) camileri bu şemada inşa edilmiştir.

Osmanlı devri medreseleri açık avlulu şemada olup genelde bir külliye bünyesinde yer almıştır. 1331'de İznik Süleyman Paşa Medresesi ile başlayan gelişimde Merzifon Çelebi Mehmed Medresesi tek başına inşa edilmiştir. Fâtih Külliyesi'nde on altı, Süleymaniye Külliyesi'nde beş, Selimiye Külliyesi'nde ise iki medrese vardır. Beşiktaş Sinan Paşa, Topkapı Kara Ahmed Paşa, Edirnekapi Mihrimah Sultan ve Kadirga Sokullu Mehmed Paşa camilerinde olduğu gibi bazı camilerin avlusu etrafında yer alan medreseler de avlu ortak kullanılmıştır.

Osmanlı devri mezar anıtlarında padişah türbelerinin önemli bir yeri vardır. Fâtih Sultan Mehmed'e kadar padişah türbeleri Bursa'da, daha sonraki padişah türbeleri İstanbul'dadır. Bir külliyeyle bağlı olarak ele alınan hânedan türbeleri kare veya sekizgen planlı kubbeli yapılardır. Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed türbeleri çift kubbelidir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın türbesi dıştan revakla çevrelenmiş düzeniyle ayrıca dikkat çekicidir. İstanbul'daki padişah türbelerinden yalnızca Sultan Mehmed Reşad'ın türbesi Eyüp Sultan'da olup diğer-

leri sur içinde bulunmaktadır. İlk Osmanlı sarayı Bursa'da yapılmışsa da bugün mevcut değildir. Edirne'deki eski ve yeni saraylardan yeni saray geniş bir alanda kurulmuş olup günümüzde harabe halindedir. İstanbul'da Beyazıt'ta eski saray, Sarayburnu'nda Topkapı Sarayı inşa edilmiştir. Eski saray zamanımıza ulaşmamıştır. Topkapı Sarayı XIX. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli eklemelerle genişletilmiştir. Ardından Dolmabahçe, Beylerbeyi, Çırağan ve Yıldız sarayları yaptırılmıştır. Bu dönemde ayrıca Boğaziçi zengin yalılarla donatılmıştır. Osmanlı devrinde askerî mimari olarak İstanbul'da Boğaziçi'nde Anadoluhisarı (1395) ve Rumelihisarı (856/1452), Çanakkale Hisarı adıyla bilinen Kal'a-i Sultâniyye ve Eceabat'ta Kilitbahir Kalesi önemli eserlerdir.

Bulunduğu coğrafyada yapılar belirli bir gelişimi sürdürecektir biçimde ele alınmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren mimari süslemede yabancı etkiler devreye girmeye başlamış ve ilk yıllarda Türk sanatı içinde hazmedilerek kullanılmıştır. Bu yüzyılın ortalarında Batı'dan gelen formların arttığı görülmektedir. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren tekrar canlanan yeni klasik dönemde (mimaride millî üslûp) Selçuklu ve Osmanlı mimarisinden formlar seçilerek uygulanmıştır. Bu yaklaşım Cumhuriyet'in ilk yıllarında devam etmiştir. 1930'lardan itibaren Batı'dan gelen mimarlar kendilerine tanınan özel imkânlarla çağdaş mimarlık yapıları inşa etmeye başlamıştır. Yabancı mimarlara karşı oluşan tepki sonucunda 1940-1960 yılları arasında ikinci ulusal mimarlık dönemi yaşanmıştır. 1950 sonrasında modern anlayış artarak devam etmiş ve bütünleşen dünyada olduğu gibi günümüzde gökdelenler başta İstanbul olmak üzere ülkemizde de yükselmeye başlamıştır. 1987 yılında tamamlanmış olan Ankara Kocatepe Camii'nde Şehzade ve Sultan Ahmed camilerinde olduğu gibi merkezî kubbe etrafında dört yarım kubbeli şema, Edirne Selimiye Camii'ndeki gibi dört minareyle birlikte ele alınmıştır. 1998 yılında tamamlanan Adana Sabancı Merkez Camii ise Edirne Selimiye Camii gibi sekiz destekli merkezî kubbeli olup Sultan Ahmed Camii'ndeki gibi altı minareli olarak yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı*, İstanbul 1928; a.mlf., *L'art turc*, İstanbul 1939; a.mlf., *Les arts décoratifs Turcs*, İstanbul, ts. (Millî Eğitim Basımevi); a.mlf., *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, ts., I-II; Doğan Kuban, *Osmanlı Dinî Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü*, İstanbul 1958; a.mlf., *Anadolu*

Türk Mimarisinin Kaynak Sorunları, İstanbul 1965; a.mlf., *Sanat Tarihimizin Sorunları: Anadolu-Türk Sanatı, Mimarisi, Kenti Üzerine Denemeler*, İstanbul 1975; a.mlf., *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul 2007; Semavi Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camileri*, İstanbul 1963; Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1969, I-II; Suut Kemal Yetkin, *Türk Mimarisi*, Ankara 1970; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970-72, I-II; a.mlf., *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990; a.mlf., *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarisi*, [basıkı yeri yok] 1996 (Türkiye İş Bankası); a.mlf. v.dğr., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Ankara 1972-73, I-II; a.mlf., *Türk Sanatı*, İstanbul 1984; a.mlf., *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996; a.mlf., *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 2004; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975; Ekrem Hakkı Ayverdi – İ. Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mi'mârisi*, İstanbul 1976; Yüksel, *Osmanlı Mi'mârîsi V*; a.mlf., *Osmanlı Mi'mârîsi VI*; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Türk Mi'mârîsi ve Dünya*, İstanbul 1984; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara 1978; Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I: Erken Devir 1300-1453*, Ankara 1979; Selçuk Mülâyim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler: Selçuklu Çağı*, Ankara 1982; Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986; a.mlf., *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara 1987; Hakkı Önkâl, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1986; a.mlf., *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara 1986; a.mlf., *Anadolu Kümbetleri: I Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986; a.mlf., *Anadolu Kümbetleri: Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara 1991, II-III; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989; Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992; Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993; Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, İstanbul 1993; Yılmaz Önge, *Anadoluda XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara 1995; Haşim Karpuz, *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Konya 2001; *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı* (nşr. Doğan Kuban), İstanbul 2002; *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (haz. Ali Uzay Peker – Keenan Bilici), Ankara 2006, II; *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* (ed. Hakkı Acun), Ankara 2007; Hüsrev Tayla, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, İstanbul 2007, I-II.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

5. Din. Geleneksel Türk Dini. Türkler'in geleneksel dini, yazılı bir kaynağa dayanmadan göktanrı inancı temelinde kendi kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktarılarak günümüze ulaşan geleneklerle şekillenmiş inanç ve pratikler bütünüdür. Bu dinin, özünü ruhlara inanın oluşturduğu Şamanizm ile bir bağı

olmadığı gibi günümüzde Kırgızistan ve Altaylar'da ortaya çıkan "tengrizm / tengri-anstvo" inancıyla da bir bağlantısı yoktur. Bu sebeple kam / şamanı geleneksel Türk dinine özgü bir otorite tipi olarak değerlendirmek doğru değildir. Geleneksel Türk dininin temel unsurları şunlardır: a) **Göktanrı.** Türkler arasında tanrı inancının çok eskilere dayandığını söylemek mümkündür. Avrupalı bazı araştırmacılar Sumerler'in göktanrısı Dingir ile Türkler'in tanrısı arasındaki paralelliğe dikkat çekmiştir. Doğu Asya'dan Orta Avrupa içlerine kadar hemen her yerde kendini gösteren Türk topluluklarında tanrı inancı merkezi yere sahip olmuştur. Tanrı kelimesi bölgelerin fonetik özelliklerine göre farklılık gösterse de Türkler'in kabul ettiği bütün dinî sistemlerde yer almıştır (Roux, s. 110). Ayrıca Türkler tanrıyı ifade etmek üzere başka kavramlara da yer vermiş, bu amaçla "idi, izi, ugan, çalap, bayat, hudâ, kuday" gibi kelimeler kullanılmıştır. Ancak bunlardan hiçbir tanrı kelimesi kadar eskiye dayanmadığı gibi onun kadar yaygın kullanıma da sahip değildir. Nitekim Nestûrî Hristiyanlık yoluyla Türkçe'ye giren çalap / çebe kelimesi bugün ancak bazı yer adlarında kalmıştır. Orhon yazıtları esas alındığında kâinat düzeninin ve insan kaderinin kendisine bağlandığı, ezelî ve ebedî olan göktanrının daha sonraları antropomorfik özelliklere bürünmekle birlikte bilhassa Göktürkler döneminde yaratıcı, kâdir-i mutlak tanrı şeklinde algılandığı görülür. Türkler'de siyasî iktidar ve hâkimiyet kaynağını tanrıdan almıştır. b) **Tabiat Güçlerine İnanma.** Orhon yazıtlarında eski Türkler'in tabiatçı inanışlarından "yer-su" inancı şeklinde bahsedilir. Yer-sular "ıduk" yani kutsaldır. Dağ, ırmak ve orman gibi tabiat unsurlarıyla bağlantılı yer-su inanışları imparatorluk döneminde vatan kültürüne dönüşmüştür. Kağanlıkların merkezi Iduk-Ötüken ve Tamir suyunun kaynağı Tamag Iduk Baş bu duruma örnektir. Bununla birlikte Türkler'de yer-suların en önemli temsilcisi dağlardır. Dağ kültürünün göktanrı inancıyla sıkı bağı vardır. Orta Asya'da dağların adları "mübarek, mukaddes, büyük ata, hakan" gibi anlamlara gelen Iduk, Kuttag, Buztağ Ata, Han Tanrı gibi isimlerle anılmıştır (Eberhard, s. 93). Türkler'in ayrıca ateşe, toprağa, bazı ağaçlara ve ormanlık alanlara kutsallık atfettikleri, bu alanların birer sahibi (iye/izi) olduğuna inandıkları bilinmektedir. Bu inanışlardan bir kısmı hâlâ yaşamaktadır. c) **Atalar Kültü.** Ölen ataların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kö-

tülüklerinin dokunabileceği inancı ve kendilerine karşı duyulan minnet hissi, ölmüş ataları yüceltme ve onlara kurban sunma şeklindeki atalar kültürünün temelini oluşturmaktadır. Bu inanış günümüzde ölümlerin arkasından yemek yedirilmesi şeklinde devam etmektedir. Özellikle türbe ziyaretleri bu inanışın en belirgin uzantısıdır. d) **İbadet.** Türkler'de en eski ve köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Öncelikle göktanrıya sunulan kurbanı ifade etmek için kullanılan "kergek, kereh, kudayı, allahlık, ıduk, ıyık, tapıg, yağış" kelimeleri kurban ibadetinin önemini ve yaygınlığını göstermektedir. Geleneksel Türk dininde "saçı" ve "yalama" adı altında ağaçlara çaput bağlama âdeti de kânsız kurban karşılık gelir. Ayrıca kaynaklarda Türkler'in her mevsim için bir bayramı kutladıkları bildirilir. Çin kaynakları Göktürkler'de "fu-yun-se" adı verilen ibadethanelerin varlığından söz eder. Türk çadırları da önemli bir ibadet mekânı kabul edilir. Türkler'de düzenli bireysel ibadet bulunmasa da bireysel okunan dualar mevcuttur.

Türkler Arasında Yayılan Dinler. Budizm. Milâttan önce VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm milâttan önce III. yüzyılda Hindistan dışına yayılmış, önce Baktria (Afganistan) ve Kandehar'a (Pakistan), Baktria'dan Hârizm ve Soğdiana'ya, ardından Çin'e, 372'den sonra Kore'ye geçmiştir. Ancak Batı Türkistan'da Budizm, Sâsânîler'in desteklediği Zerdüştilik ve Mani dini karşısında tutunamamış, Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde daha uygun bir ortam bulmuştur. Çin'e doğru uzanan kervan yolları boyunca inşa edilen Budist külliyesi asırlarca faaliyetlerini sürdürmüştür. Türkler arasında Budizm'in daha çok Mahayana kolu ile (Ulug kölüngü) Lamacılık yayılmıştır.

Zerdüştilik. İran'dan kaçan Persler yoluyla Türkistan'da yayılan Zerdüştilik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde etkili olmuştur. Horasan yöresinde Şul Türkleri'nin Sâsânîler'ce kabul edilen ateş kültünü benimsedikleri ve buradan İslâm'a geçtikleri anlaşılmaktadır. İbn Hallikân, VIII. yüzyıl başlarında Dihistan Türkleri'ni yöneten Sul Tegin ile Cürcân'ı yöneten Firüz b. Kul'un kardeş olduklarını ve Mecüşî dinine mensup bulunduklarını belirtmektedir (Esin, s. 246). Bununla birlikte sadece Horasan ve Mâverâünnehir yöresinde değil Hazar kıyılarında da Zerdüştiliğe giren Türkler vardır (Barthold, s. 54).

Maniheizm. Mani dininden Türkçe metinlerde "üç ödkî nom" ve "iki yıldız" diye